

Łódź, 14.02.2022

prof. dr hab. Barbara Wolska
emerytowany profesor
Uniwersytetu Łódzkiego

Recenzja rozprawy doktorskiej magistra Szymona Piotra Dąbrowskiego
pt. *Wizerunek Elżbiety z Branickich Sapieżyny w piśmiennictwie polskim XVIII i XIX wieku.*
Publiczne i prywatne odśłony życia

Rozprawa doktorska magistra Szymona Piotra Dąbrowskiego powstała pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Bożeny Mazurek oraz dr Magdaleny Ślusarskiej. Fakty, odkryte i przywołane w tej wieloaspektowej dysertacji przez jej autora, a także zawarte w pracy rozważania historyczno-dokumentalne, historyczno-literackie i analityczno-interpretacyjne stanowią integralną i współzależną całość. Zaczęę od mojej wstępnej opinii jako recenzenta tej rozprawy.

Właściwością dotychczas opublikowanego dorobku mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego jest twórcze zainteresowanie kolejnymi tematami, jakich wciąż dostarcza badaczom fascynujący wiek światel. Zagadnienia i zjawiska tej epoki, a także wiążące się z nimi znaczące (i mniej znane) postaci są w artykułach jego autorstwa interesująco omawiane, a ich charakterystyka stopniowo dopełniana. Takie monograficzne zgoła dopełnienie otrzymujemy w jego rozprawie doktorskiej, poświęconej osobie Elżbiety z Branickich Sapieżyny (1732/1733–1800), w epoce nazywanej wojewodzicową mściśławską (który to tytuł uzyskała po drugim mężu), i różnorodnym wizerunkom księżny utrwalonym w tekstach piśmiennictwa w oświeceniowej dobie krajowych dziejów i w XIX wieku.

Recenzowana rozprawa doktorska, stanowiąca harmonijne połączenie rozpoznań i ustaleń źródłowych oraz dociekań analityczno-interpretacyjnych, dotyczy jednej z najbardziej aktywnych kobiet na scenie publicznej czasów stanisławowskich. Podstawą rozważań w dysertacji są liczne materiały źródłowe z drugiej połowy XVIII wieku – historyczne i piśmiennicze, nie zawsze dotąd znane lub słabo rozpoznane, a także wybrane narracje z XIX stulecia, które przedstawiały postać, losy oraz działalność tej wpływowej w czasach stanisławowskich magnatki. Dotychczasowe opracowania naukowe charakteryzujące tę niepospolitą kobietę na tle wydarzeń społeczno-politycznych Oświecenia zostały przez doktoranta docenione, skomentowane, ale też skorygowane i wydatnie poszerzone.

Uwzględnione w rozprawie utwory piśmiennictwa narodowego wskazanego czasokresu są różnorodne – zróżnicowane pod względem merytorycznym i formalnym. Na uwagę zasługuje fakt, że autor pracy objął swą uwagę zarówno dokumenty *stricto* historyczne i formy literatury użytkowej (dokumenty prawne, rodzinne, majątkowe, informacje prasowe, epistolografia różnych osób), jak i literackie (autorstwa domorośłych amatorów pióra, literatów *minorum gentium* – przedstawicieli twórczej inteligencji, a także pisarzy znanych). Spośród tych przekazów autor rozprawy największą uwagę poświęcił korespondencji księżny oraz okolicznościowym utworom politycznym dotyczącym Sapieżyny, a także powieściom i opowiadaniom historycznym, w których kilkadziesiąt lat po śmierci magnatki przypomniano jej postać i działania, rozmaicie je oceniając.

Materiał egzemplifikacyjny, który nie tylko wzbogaca, ale również dokumentuje zagadnienia roztrząsane w rozprawie, stanowią między innymi przywoływane fragmenty omawianych tekstów, także w transkrypcji opracowanej samodzielnie przez doktoranta. Przedstawiona w rozprawie podstawa postępowania edytorskiego w zakresie zasad transkrypcji zastosowanych w odniesieniu do cytowanych tekstów (s. 17–20) to świadectwo przemyślanego wyboru ustaleń zaobserwowanych w wydaniach krytycznych politycznych wierszy okolicznościowych epoki świateł i rozumu oraz tych, które zostały wskazane w rozważaniach tekstologicznych, odnoszących się do polszczyzny z południowych Kresów wschodnich (na podstawie epistolografii XVII–XVIII wieku).

W swojej dysertacji mgr Szymon Piotr Dąbrowski wykorzystuje metodę analizy źródeł historycznych i konfrontowania jej wyników z tekstami literackimi, co skutkuje zastosowaniem narzędzi z zakresu intertekstualności, dokładniej – interdyscyplinarnym podejściem do omawianych tekstów, wymagających przyjęcia uzupełniających się perspektyw badawczych dwóch wyspecjalizowanych dziedzin nauki – historii literatury oraz historii.

W odniesieniu do materiałów literackich autor pracy stosuje tradycyjną metodę filologiczną. Utwory będące przedmiotem dyskursu bada w kilku aspektach (poetyki, genologii, językoznawstwa historycznego, i – co za tym idzie – konwencji stylistyczno-językowych, właściwych dla zespołu ich znamiennych cech). Literaturoznawcza analiza i interpretacja tekstów idzie w parze z rozpoznawaniem okoliczności ich powstania w konkretnym czasie historycznym.

Zastosowane metodologie mają swoje oparcie w podjętym zadaniu badawczym dysertacji, którego główny cel sygnalizuje pierwszy człon tytułu pracy (*Wizerunek Elżbiety z Branickich Sapieżyny w piśmiennictwie polskim XVIII i XIX wieku*), dopełniony drugim

(*Publiczne i prywatne odstony życia*). Dodatkowym uzasadnieniem takiego podejścia jest różnicowanie strukturalne i treściowe materiałów przynależących do historii dziejów oraz historii literatury – tych znanych i nieznanymi, pozyskanych przez doktoranta, zarówno dokumentalnych, użytkowych, jak i literackich. Materiały te zostały w rozprawie poddane weryfikacji, analizie i interpretacji, z uwzględnieniem dotyczącego ich stanu badań oraz stopnia dotychczasowego rozpoznania i opracowania.

Istotnymi inspiracjami metodologicznymi dla mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego okazały się też impulsy płynące od polskich i zagranicznych badaczy zajmujących się historią i kulturą XVIII wieku oraz ogólnie – kwestią aktywności kobiet na gruncie polskim i francuskim, epistolografią i związanymi z tym działem piśmiennictwa „paradoksami” (według określenia Stefanii Skwarczyńskiej), takimi jak: walory artystyczne związane ze świadomością zasady literackości, ale i dokumentalność historyczna oraz znaczenie społeczne; użytkowość motywowana praktyką życia; konwencje językowe stosowane w danej epoce lub środowisku, ale również przejaw osobowości nadawcy listu – egodokumentu.

Impulsem dla rozważań doktoranta o osiągnięciach kobiet oraz czynnikach ich sytuacji w osiemnastowiecznej kulturze elit w konkretnym systemie społecznym były m.in. rozprawy Deny Goodman i Benedetty Craveri – reprezentantek szeroko traktowanych badań kulturowych i kobiecych. Na przeprowadzone w dysertacji analizy korespondencji wojewodzicowej mściławskiej miała wpływ ciągle aktualna monografia Stefanii Skwarczyńskiej *Teoria listu* z 1937 roku (nowe wydanie 2006) i późniejsze rozprawy uczonej oraz prace Bożeny Popiołek, badaczki traktującej przekazy epistolarne jako świadectwa mentalności, a stosowane w nich utarte normy językowe jako odzwierciedlenie konwencji społeczno-obyczajowych.

W recenzowanej pracy zostały zbadane i omówione między innymi: 1) fakty (ważne wydarzenia i epizody) dotyczące Elżbiety z Branickich Sapieżyny oraz ich wiarygodność; 2) korespondencja księżny kierowana do króla Stanisława Augusta oraz listy Kazimierza Nestora Sapiehy do matki; 3) związki realiów polityczno-obyczajowych okresu stanisławowskiego z dynamiką oraz przeobrażeniami literatury okolicznościowej i okazjonalnej odnoszącej się do Sapieżyny; 4) w tym świetle – ewoluowanie opinii autorów utworów o zdarzeniach życia oficjalnego i osobistego magnatki, przypisywanych jej cechach osobowości, sposobie prowadzenia się i działaniach; 5) wpływ przynależności genologicznej uwzględnionych tekstów (gatunków i *quasi-gatunków*), ich cech strukturalnych i funkcjonalnych, zabiegów literackich oraz ich wykładników stylistyczno-językowych – na sposób ujęcia i zatem odbioru portretowanej postaci (list, pamflet, laudacja, gawęda

szlachecka, opowiadanie – dziewiętnastowieczne utwory prozatorskie kreślące z dystansu czasowego obraz XVIII stulecia – obraz, który ukształtował wiele współczesnych wyobrażeń na temat epoki stanisławowskiej, w tym opinie na temat osoby Elżbiety Sapieżyny.

Rozprawa doktorska mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego jest obszerna (obejmuje 436 „gęstych” stronic wywodu opatrzonego licznymi przypisami). Czyta się ją z zainteresowaniem i uznaniem, zarówno dla przedstawionych tu wyników kwerend, dociekań analitycznych oraz interpretacji znanych i nieznanymi dokumentów i tekstów literackich, jak i stylistyczno-językowego ujęcia wielokierunkowego wywodu oraz układu rozważań poświęconych jej bohaterce i kontekstom. Omawiana praca ma bardzo dobrze przemyślaną i koncepcyjnie spójną konstrukcję. Bogaty i różnorodny materiał uwzględniony przez autora w jego badaniach i rozważaniach o charakterze historyczno-dokumentalnym i literaturoznawczym został w kolejnych odsłonach prezentowania wyników rozpoznań ułożony według trafnie obranych kryteriów.

Dysertacja zawiera trzy rozbudowane rozdziały analityczno-interpretacyjne poprzedzone *Wprowadzeniem*. We wstępnej części rozważań określone zostały przez autora naukowe cele, kompozycja i założenia pracy przedstawionej do naukowej oceny. To świadectwo rozpoznania stanu badań w aspekcie ogólnym (kobiety w dawnej Rzeczypospolitej) i szczegółowym (postać właścicielki Kodnia). W tym wprowadzeniu do lektury rozprawy zostały bowiem zwięzłe, lecz trafnie omówione studia charakteryzujące położenie i doświadczenia kobiet wywodzących się z różnych kręgów społecznych i środowiskowych, a także opracowania historyków i literaturoznawców poświęcone jednej z tych szczególnych kobiet – księżnie Elżbiecie Sapieżynie.

Rozdział pierwszy rozprawy, zatytułowany *Myśli i doświadczenia magnatki utrwalone w listach i innych źródłach z epoki*, został podzielony na trzy części. Temat ten wraz ze współlistniejącymi wątkami uzyskał oświetlenie chronologiczne i systematyzację będącą wynikiem uporządkowania materiału i kolejno przywoływanych postaci. Pierwsza partia tych rozważań, obejmująca lata pięćdziesiąte XVIII stulecia (1750–1757), koncentruje się bowiem na świadectwach z czasów panieństwa magnatki, a także na źródłach dokumentujących perypetie jej dwóch krótkotrwałych małżeństw z przedstawicielami magnackiego rodu Sapiechów – z linii różańskiej (Janem Józefem Kalasantym), a następnie – z linii kodeńskiej (Janem). Część druga rozdziału zawiera omówienie obszernej korespondencji Elżbiety Sapieżyny z królem Stanisławem Augustem na przestrzeni kilkudziesięciu lat (1774–1788), natomiast ostatnia część przedstawia losy oraz refleksje syna magnatki – Kazimierza Nestora

Sapiehy – które kierował do niej w listach, przebywając na ponownej emigracji po upadku powstania kościuszkowskiego – w ostatnim okresie swego życia (1795–1798).

Rozdział drugi pod tytułem *Portrety księżny w okolicznościowych utworach politycznych* zawiera prezentację laudacyjnych i pamfletowych wizerunków wojewodzicowej mściławskiej, z których największa część powstała w czasach konfederacji barskiej (1768–1772) i kilkadziesiąt lat później, gdy w okresie Sejmu Wielkiego (1778–1792) napisano i rozpowszechniano (zwłaszcza w obiegu rękopiśmiennym) portretujące ją utwory. Funkcjonujące w przestrzeni publicznej opinii na temat magnatki, kształtowane przez autorów tych tekstów, powielane częstokroć w badaniach literaturoznawczych, zostały tu skonfrontowane z nowymi informacjami i materiałami faktograficznymi.

Z kolei rozdział trzeci rozprawy pt. *Wojewodzicowa mściławska i dwór kodeński w piśmarstwie Józefa Ignacego i Kajetana Kraszewskich* jest świadectwem kontynuacji poszukiwań śladów obecności postaci Elżbiety z Branickich Sapieżyny na kartach późniejszych utworów rodzimego piśmiennictwa. W rozdziale tym autor recenzowanej pracy przybliżył i ocenił stosunkowo nieliczne opinie twórców dziewiętnastowiecznych na temat księżny oraz jej otoczenia. Istotne uwagi dotyczące tej problematyki sformułowali w ramach narracji historycznych Józef Ignacy i Kajetan Kraszewscy oraz – w mniejszym stopniu – Henryk Rzewuski w utworach stylizowanych na gawędę szlachecką. Celem tego rozdziału było zbadanie, co pisano na temat magnatki, jak postrzegano i oceniano tę postać w wieku, który ukształtował wiele współczesnych wyobrażeń na temat epoki stanisławowskiej, oraz konfrontacja tych ustaleń z obecnym stanem badań oraz nowymi informacjami i sądami formułowanymi przez doktoranta.

Całość głównego korpusu rozprawy dopełnia *Zakończenie*, które przypomina najważniejsze wnioski ogólne i obserwacje szczegółowe, a także zawiera postulaty dotyczące dalszych badań nad osobą i życiem Elżbiety z Branickich Sapieżyny (s. 433–436). Niektóre z rysujących się perspektyw badawczych (wydanie korespondencji) wymagać będą pracy zespołowej, jako że w przypadku listów, szczególnie powstałych w dawnych epokach i stanowiących trudne wyzwanie, znacznie większa i bardziej odpowiedzialna niż w jakimkolwiek innym gatunku jest rola edytorów. To dzięki nim dopiero otrzymujemy pełne dzieło literackie, które może odbierać czytelnik „trzeci”. Edytorzy stają się pomocnikami autorów korespondencji, dzięki którym powstaje pewna nowa całość (Kazimierz Cysewski, *Epistolografia jako literatura...* 1994; podobny wydzźwięk *Przedmowy* Kazimierza Kognowickiego do pierwszego tomu publikacji *Życie Sapiechów i listy ... do tychże pisane, 1790*).

Warto podkreślić, że jedna z części *Zakończenia* to świadectwo wyjątkowego zaangażowania mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego w tematykę, którą zgłębiał. Przybliżone tu zostały współczesne wędrówki doktoranta po Kodniu śladami niezwykle bohaterki jego rozprawy – dawnej właścicielki rezydencji Sapiehów. Wędrówki „po kodeńskich ścieżkach” (s. 392) umożliwiły autorowi rozprawy sformułowanie ważnych spostrzeżeń dodatkowych. Należy zaakcentować znaczenie kulturowe i naukowe tej frapującej podróży autora rozprawy oraz jego wędrówki odbytej dla poznania źródeł i opracowań przybliżających dawne Kodno. Świadectwem tego itinerarium jest interesująca fotograficzna dokumentacja wyglądu współczesnego i dawnego Kodnia oraz dokumentacja archiwalnych poszukiwań źródłowych o świetnym niegdyś ośrodku sapieżyńskim.

Bardzo dobrze uporządkowana obszerna *Bibliografia*, odnosząca się do całości dyskursu, obejmuje 55 stronic, poświadczając wielostronność badawczych poszukiwań i lektur autora rozprawy. Główny trzon pracy wzbogaca *Aneks* (str. 493–503), zawierający szczegółowy wykaz dziewiętnastowiecznych odpisów korespondencji Elżbiety Sapieżyny i Stanisława Augusta oraz wykaz listów Kazimierza Nestora Sapiehy pisanych do matki w ostatnich latach jego życia. Ponadto mowa tu o tekstach oraz ilustracjach twórców dziewiętnastowiecznych, którzy odwiedzili Kodeń, aby odnaleźć i zaprezentować zabytki dawnej rezydencji księżny (wykaz ilustracji pomieszczonych w pracy: str. 504–508). Dołączony do części głównej rozprawy *Indeks osobowy* (str. 509–527) ułatwia jej ukierunkowaną lekturę. Na końcowych stronicach pomieszczone zostało *Streszczenie* w języku polskim i *Summary* w języku angielskim.

Ponieważ nie mam uwag krytycznych w odniesieniu do wartościowej poznawczo, obszernej i wielostronnej pod względem metodologicznym i merytorycznym rozprawy, zaakcentuję tu trudności, jakie musiał jej autor pokonać, by: 1) stworzyć spójną koncepcję dysertacji, która z jednej strony wnikliwie i wszechstronnie omawia problematykę wizerunku księżny w przekazach z epoki (a więc od strony literaturoznawczej), a z drugiej poszerza wiedzę historyczną na temat życia i poczynań tej postaci (a więc od strony historycznej); 2) zgromadzić jak najpełniejszy zasób różnorodnych tekstów; 3) odczytać i opracować te materiały źródłowe, zwłaszcza przekazy rękopiśmienne, pisane nie tylko po polsku, ale i częściowo po francusku, trudnym charakterem pisma (korespondencja 4) odnaleźć właściwe badawcze konteksty dla tak zróżnicowanej podstawy źródłowej, które pozwoliły trafnie wydobyć pewne informacje oraz odczytać bardziej złożone sensy zawarte w analizowanych utworach.

W obliczu tak szeroko zakrojonego i złożonego przedsięwzięcia mogę podkreślić jedynie to, czego doktorant jest świadom, gdyż daje temu wyraz w zastrzeżeniach sformułowanych w swej pracy. Dotyczy to bazy materiałowej rozprawy i związanych z nią nowych zadań badawczych. W zakresie źródeł historycznych, dotyczących nie tylko losów Elżbiety z Branickich Sapieżyny, ale i jej najbliższych krewnych: brata Franciszka Ksawerego Branickiego i syna Kazimierza Nestora Sapięhy, można w przyszłości szerzej wykorzystać źródła pochodzące z archiwaliów lwowskich, szczególnie zasobnych w materiały odnoszące się do Sapięhów kodeńskich oraz Branickich herbu Korczak. O ich istnieniu wiadomo, ale nie zostały wyczerpująco wyzyskane przez znawców epoki. W związku z tym obecnie sytuacja jest taka, że choć wiele obecnie wiadomo o owej trójce postaci, to jednak w dalszym ciągu sporo jest luk i niewiadomych.

W zakresie źródeł literackich w większym stopniu można by w pracy indywidualnej lub zespołowej wykorzystać archiwalia rękopiśmienne. W rozdziale na temat portretów Sapieżyny w okazjonalnych i okolicznościowych utworach politycznych mgr Szymon Piotr Dąbrowski wykorzystuje głównie druki z epoki i teksty wierszy edytowane współcześnie, rzadziej sięga do przekazów rękopiśmiennych. Przeszukanie innych jeszcze sylw szlacheckich, zwłaszcza typu „miscellanea literackie”, może zaowocowałoby poszerzeniem liczby tekstów związanych z osobą Elżbiety Sapieżyny czy też poświęconych jej i innym wpływowym „Elżbietom” (w wierszach rokrocznie im poświęcanym z okazji imienin 19 XI). W świetle dokonanych w dysertacji odkryć różnych zdarzeń i okoliczności ważnych dla nowego zaprezentowanego w pracy wizerunku tej niepospolitej kobiety swych czasów takie znaleziska miałyby znaczenie. Tu wartościowe mogą być zasoby krajowe oraz lwowskie, zarówno zbiory rękopisów (na przykład Wiktora Baworowskiego czy Aleksandra Czołowskiego), jak i druków oraz rękopisów (Biblioteka im. Gwalberta Pawlikowskiego).

Te uwagi kieruję nie do autora tej rozprawy, który w odnalezieniu, opracowaniu i omówieniu materiałów źródłowych włożył ogromny wysiłek, lecz do badaczy (historyków i literaturoznawców), którzy zechcieliby uwzględnić wskazane w dysertacji ogólnie lub konkretnie nowe źródła, by poszerzyć dokumentację poruszanych tu zagadnień oraz zarysowanych przez doktoranta w nowych perspektywach badawczych (s. 433–436). Rzecz jasna, być może autor podejmie w sposób naturalny te wyzwania w kolejnych swoich pracach (artykułach, rozprawach, grantach naukowych).

Zasygnalizuję teraz najważniejsze nowe ustalenia, jakie przynoszą kolejne rozdziały recenzowanej dysertacji mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego.

Przywołane przez doktoranta w rozdziale pierwszym materiały biograficzne, dotyczące czasów panieństwa kasztelanki braclawskiej oraz jej późniejszych małżeństw, pozwoliły odsłonić wiele nieznanych wcześniej zdarzeń z jej życia, m.in. udało się ustalić wysokość jej posagu, a także przedstawić kulisy rozpadu pierwszego, krótkotrwałego małżeństwa magnatki oraz jej konflikt z drugim mężem. W stanie badań powtarzano tylko daty i miejsca zawarcia obu małżeństw, datę rozwodu (zresztą nie bez błędu) oraz sygnalizowano lub pobieżnie omawiano okoliczności rozpadu tak pierwszego, jak i drugiego związku.

Mgr Szymon Piotr Dąbrowski przeprowadził analizę kościelnego orzeczenia nieważności pierwszego małżeństwa księżny (dokument ten wcześniej w zasadzie nie funkcjonował w stanie badań). Dzięki temu ustalił czas trwania procesu oraz szczegółowo przybliżył jego okoliczności. Ponadto wskazał świadectwa powiązań rodziny Branickich herbu Korczak ze Lwowem i kręgiem tamtejszego patronatu radziwiłłowskiego. Na podstawie analizy korespondencji księżny z drugim mężem przybliżył tryb życia i relacje między małżonkami, konfrontując to z typowymi relacjami partnerów związku w rodach magnackich.

Dzięki przeprowadzonym badaniom doktorant mógł nakreślić portret energicznej młodej kobiety, która w obliczu życiowych wyzwań i różnorodnych przeszkód potrafiła działać aktywnie w sposób śmiały i niezależny, w latach późniejszych także zakulisowo na państwowym forum politycznym. W zakresie podjętej w tym rozdziale, słabo dotąd rozpoznanej tematyki, mgr Szymon Piotr Dąbrowski harmonijnie łączy analizy literaturoznawcze z analizami realiów historycznych, w wyniku czego dokonuje wielu nowych ustaleń. Efekty tak prowadzonego, wielostronnego dyskursu obserwujemy również w następnych partiach jego rozprawy.

Przedstawione w pracy egzemplifikacje i wyniki analizy korespondencji Elżbiety Sapieżyny ze Stanisławem Augustem przybliżają wybrane zdarzenia i epizody określające związki polskiego monarchy i magnatki – z uwzględnieniem ważnych politycznych oraz emocjonalnych aspektów ich wzajemnych stosunków. W sposób znaczący rozważania zawarte w tej części pracy wzbogacają wiedzę na ten temat, zwłaszcza że doktorant zgromadził i poszerzył informacje o związkach księżny z królem, uwzględniając także wciąż słabo udokumentowany okres lat sześćdziesiątych XVIII wieku – czas jej relacji ze stolnikiem litewskim i kandydatem do tronu.

Poczynione ustalenia odnoszące się do epistolografii Elżbiety Sapieżyny pozwoliły też zaprezentować autoportret, jaki na potrzeby kontaktów z władcą państwa stworzyła w swoich listach, prezentując się jako lojalna, wierna sługa tronu, a także głęboko zakochana kobieta i zaufana przyjaciółka. Autokreacja, znamieną dla obyczajów i piśmiennictwa epoki masek i

przebieranek, miała na celu ukrycie się, ale także tworzenie na użytek konkretnych osób czy środowisk pożądanego lub wymaganego wizerunku, nierzadko dla osiągnięcia określonych celów. W tym przypadku była to m.in. troska Sapieżyny o powodzenie frapujących ją różnorodnych interesów. W rozpoznaniach doktoranta duże znaczenie ma prezentacja typów argumentacji stosowanych przez magnatkę w listach i poruszanych przez nią kwestii emocjonalnych oraz omówienie utrwalonych w korespondencji aspektów jej mentalności (typ religijności, stosunek do Boga, traktowanie dzieł kultury, znajomość wybranych realiów literackich), w tym również elementów sarmackich.

Autor dysertacji akcentuje przy tym walory pisarstwa księżny, która władała piórem w sposób sugestywny oraz barwny; dobrze też znała konwencje grzecznościowe oraz emocjonalne ówczesnej epistolografii. Obserwacje oraz wnioski dotyczące korespondencji magnatki z władcą po raz pierwszy zostały tu sformułowane w kontekście polskich i francuskich konwencji epistolarnych obowiązujących w epoce, szczególnie w kręgach ówczesnych elit.

I choć ten materiał źródłowy był wcześniej wyzyskany przez niektórych historyków, którzy na jego podstawie określali rolę polityczną księżny oraz jej poglądy w konkretnych, bieżących sprawach ówczesnego życia publicznego (co zresztą wymaga jeszcze rozwinięcia), to w recenzowanej pracy interesujące jest połączenie w rozważaniach tego aspektu historycznego z inną, tu dominującą, optyką. Mając na uwadze to widzenie, lecz przybliżając omawianą korespondencję od innej strony, doktorant odpowiadał na pytania: jak prezentowała się w tych listach wojewodzicowa mściławska, jedna z „dam pierwszego towarzystwa”, jaką mentalność i emocje odzwierciedlała w swych listach oraz w jaki sposób pisała jako ich autorka.

W zakresie materiałowej podstawy dyskursu dotyczącego korespondencji księżny wysoko oceniam nie tylko zgromadzenie danych o relacjach z przyszłym władcą w latach sześćdziesiątych XVIII stulecia, lecz szczególnie uporządkowanie i poszerzenie informacji na temat zachowanych zasobów listów Elżbiety Sapieżyny i Stanisława Augusta. Cenne są wskazania dotyczące kilku listów ze zbioru Kazimierza Kierskiego, które zupełnie umknęły pozostałym uczonym, a kapitalne wręcz jest odkrycie dziewiętnastowiecznych odpisów tej korespondencji, stanowiących znakomitą pomoc w lekturze trudnego do odczytania pisma wojewodzicowej mściławskiej. Przyszły wydawca korespondencji magnatki z pewnością doceni to wyjątkowe znalezisko doktoranta.

Opracowanie listów Kazimierza Nestora Sapiehy kierowanych do księżny przynosi gruntowne omówienie problematycznej relacji między matką a synem w okresie ich rozłąki.

To czas, gdy bezskutecznie oboje próbowali ratować nadwątloną fortunę, w związku z czym relacja ta była narażona na wiele napięć – jak się okazuje przede wszystkim na tle finansowym i narastającej, choć maskowanej, frustracji księcia na matkę. Autor dysertacji przedstawił szczegółową charakterystykę relacji łączącej wojewodzicową z synem, uwzględniając przede wszystkim perspektywę magnata (co wynika z wyzyskania tylko jego listów do matki, nie jest bowiem znana korespondencja, którą ona kierowała wówczas do jedynaka). Odsłonił życiowe i emocjonalne wyzwania, którym książę starał się wówczas sprostać i omówił przyczyny konfliktów między nim i matką u schyłku jego życia, gdy długi zaczęły zagrażać całości schedy kodeńskiej. W dotychczasowych badaniach te skomplikowane związki zazwyczaj kwitowano zaledwie kilkoma zdaniem, podkreślając zależność Kazimierza Nestora Sapiehy od matki. Ponadto doktorant zaprezentował utrwalony w listach znanego magnata portret Sapieżyny jako pracowitej i zasłużonej matki oraz wymagającej korespondentki. Przybliżył też wybrane poczynania księżny w latach 1795–1799, wcześniej zupełnie nieznane, w tym – jej reakcję na przedwczesną śmierć jedynaka.

Generalnie – w wyniku znalezisk i wnikliwych rozważań na temat epistolografii księżny i listów jej syna oraz przytoczeń fragmentów omawianej korespondencji w rozdziale pierwszym i drugim dysertacji zostały odsłonięte kolejne tajemnice korespondentów żyjących w wieku świateł, tym razem odkryte przez młodego badacza, świadomego naukowej wartości tych materiałów, które uczynił przedmiotem dyskursu, a więc świadomego wagi „łamania pieczęci” listów, egodokumentów, dotąd nieedytowanych, spoczywających w zbiorach autografów i odpisów – wagi znamiennej, umożliwiającej głębsze poznanie postaci, arkanów wydarzeń osobistych i publicznych oraz danego środowiska.

Rozważania zawarte w pierwszym rozdziale rozprawy, poświęcone badanej od strony literaturoznawczej i historycznej korespondencji, wydatnie wzbogacają dyskurs na temat tego działu piśmiennictwa. Stanowią znaczący wkład naukowy mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego do rozpoznań dotyczących epistolarnej kultury oświeceniowej elity (także tej na szczytach władzy), szerzej zaś – sztuki prowadzenia korespondencji i zarazem listowej konwersacji. Kultura epistolarna, szczególnie w ostatnich dekadach XX i XXI stulecia, na nowo spotyka się dużym zainteresowaniem naukowym badaczy różnych epok historycznych i literackich, którzy w interpretacjach i wydaniach listów prezentują różne odsłony tego zjawiska. Obok zasady literackości i rangi walorów artystycznych rozwijającym się badaniom i edycjom korespondencji towarzyszy niezależne od tych opinii poczucie wartości informacyjnych przekazów listowych i traktowanie ich przynależności do jednej z form gatunkowych osobistej lub środowiskowej literatury użytkowej (Janusz Maciejewski).

Przedstawiona w dalszym ciągu rozważań doktoranta analiza okolicznościowych utworów politycznych i wierszy okazjonalnych, które dotyczą Elżbiety Sapieżyny, koncentruje się na panegirycznych i zwłaszcza propagandowych aspektach tych tekstów oraz artystycznej kompozycji zawartych w nich portretów literackich magnatki. Autor sygnalizuje ich powiązania ze wzorami kulturowymi, z konwencjami gatunkowymi i ówczesnymi realiami polityczno-obyczajowymi, faktami, jak również (rzadziej) z doniesieniami pochodzącymi ze szlacheckich sylw – „archiwów sarmackiej pamięci” (według określenia Stanisława Roszaka). Doktorant uchwycił główne tendencje w kształtowaniu obrazu Sapieżyny w czasach stanisławowskich i odsłonił nieznane wcześniej związki omawianych laudacji oraz ostrych pamfletów wymierzonych wówczas w księżnę, także tych tekstów, które przekraczały obyczajowe tabu. Szczególnie w prezentacji wierszy posługujących się satyrą i parodią autor rozprawy odniósł się do wyznaczników ideologicznych, stylistyczno-językowych i zarazem gatunkowych tych utworów, wykazując się wymaganą przy ich badaniu „trojką kompetencją” (według określenia Lindy Hautcheon w jej uwagach na temat tych niezbyt precyzyjnie definiowanych zjawisk?, jakości ideowo-estetycznych?, gatunków?).

W rozdziale tym otrzymujemy dokumentację klarownie uchwyconych zmian, jakie dokonywały się w prezentacji sylwetki księżny Sapieżyny w wierszach z epoki – zarówno tych o charakterze pamfletowym, jak i pochwalnym. W pierwszym przypadku dostrzegalne stało się zaostrenie krytyki, która dokonała się – jak stwierdza autor rozprawy – pod wpływem uznania przez paszkwilantów w okresie Sejmu Wielkiego, że siostra Franciszka Ksawerego Branickiego jest niebezpiecznym politykiem, a nie tylko głupią rozpustnicą (jak akcentowali autorzy związani z ruchem barskim, dążący do dyskredytacji Stanisława Augusta).

Dobłą decyzją było wprowadzenie przez doktoranta w tok rozważań wielu szczegółowych analiz tekstów (w całości lub we fragmentach), szczególnie że niektóre z nich dotąd nie doczekały się tego, choć na to zasługiwały, jak np. *Portrety pięciu Elżbiet...* Tomasza Kajetana Węgińskiego czy *Suplika do księżny Sapieżyny...* Franciszka Zabłockiego. Dzięki temu autor pracy wprowadził wiele korekt i dopełnień do naukowego dyskursu nad polską literaturą okolicznościową XVIII wieku (sprawa najwcześniejszego bukietu, recepcja pamfletów Węgińskiego) lub nad konkretnymi utworami tego czasu (soterion Adama Naruszewicza, wiersze Kajetana Kościłkowskiego, *Poranki kodeńskie* Ignacego Potockiego). Na szczególne podkreślenie zasługuje uwzględnienie tak szerokiego kontekstu oraz odniesienie się w świetle nowych ustaleń do dotychczasowych opracowań

przedstawiających ten spektakularny temat, niejednokrotnie powielających uproszczone lub błędne sądy.

W rozdziale trzecim recenzowanej rozprawy doktorskiej autor przedstawił najpierw wyniki wnikliwej lektury historycznych utworów narracyjnych Józefa Ignacego Kraszewskiego, a przede wszystkich jego powieści i opowiadań osadzonych w realiach drugiej połowy XVIII stulecia (począwszy od *Diabła...* z 1853 roku, a skończywszy na *Baranem kozuszką...* z 1881 roku). Wydobył i opracował uwagi na temat Sapieżyny rozproszone w rozległej twórczości pisarza, wskazał źródła ich inspiracji w epoce oraz określił ich profil ideowy. Okazało się, że pisarz ten stronniczo odczytywał źródła dotyczące Elżbiety Sapieżyny. Wykorzystywał i wyraźnie preferował krytyczne opinie o działalności magnatki. Ulegał sugestywnym obrazom z pamfletowych wierszy, które m.in. z uwagi na mistrzostwo pióra były (i są) przypisywane Franciszkowi Zabłockiemu. Stąd w większości ujęć Józefa Ignacego Kraszewskiego księżna została przedstawiona jako stara i brzydka rozpustnica, szkodliwa intrygantka oraz kobieta nadmiernie aktywna w krajowym życiu politycznym.

Z kolei analiza stosownych partii ósmiotomowych *Pamiętników Bartłomieja Michałowskiego od roku 1786 do 1815* (wyd. 1875) pióra Henryka Rzewuskiego wykazała, że autor ten uznał zarzuty paszkwilantów za fałszywe i stronnicze, toteż nie dał wiary oskarżeniom dotyczącym księżny i przedstawił ją w swoim utworze jako damę stroniącą od polityki. Należy zwrócić uwagę na trud badawczy związany z tym, że ważne dla oświetlenia tematu dysertacji fragmenty tych dzieł, wyszukane i poddane w rozprawie analizie, nie były partiami najważniejszymi, były zawsze usytuowane na marginesie kwestii dla pisarzy istotniejszych.

Dokonana w dalszym ciągu rozważań literaturoznawczo-historyczna analiza opowiadań Kajetana Kraszewskiego, takich jak *Tradycje kodeńskie...* i *Chetmianie: opowiadania z lat 1792-1796* (wyd. 1878), pozwoliła bliżej określić sposób wyzyskania przez tego pisarza źródeł z epoki na potrzeby fikcji literackiej. Szczegółowe przybliżenie wizerunku wojewodzicowej oraz jej otoczenia w tych utworach, a także skonfrontowanie wizji ich autora z przekazami osiemnastowiecznymi, z których korzystał, pozwoliło scharakteryzować sposób ich wyzyskania i zdecydowanie podważyć – wyrażane wcześniej przez badaczy – przekonanie o walorach dokumentarnych tej prozy.

Mgr Szymon Piotr Dąbrowski uchwycił ambiwalentny stosunek Kajetana Kraszewskiego do działalności księżny. Z jednej strony pisarz idealizował realia życia w Kodniu drugiej połowy XVIII wieku: panujący tam dostatek cnotliwej i żyjącej w zgodzie z

ideałami przodków społeczności przypisywał działalności właścicielki książęcej rezydencji, a ówczesne patriarchalne stosunki łączące magnatów ze szlachtą uważał za dobre, przynajmniej w samym Kodniu. Jednocześnie jednak dostrzegał, że jest coś moralnie wątpliwego w korzystaniu z tego dostatku znamionującego kodeńską przestrzeń dobrobytu przez sługi i klientów wojewodzicowej wobec jej kontaktów z ambasadą rosyjską. Warto zaakcentować, iż ta kwestia nie została poruszona we wcześniejszych badaniach, ponieważ w nielicznych komentarzach koncentrowano się na *Tradycjach kodeńskich*, w których to nie wybrzmiało, a pomijano *Chełmian*, gdzie z tym problemem został wprost skonfrontowany główny bohater utworu. Wskazanie owej ambiwalencji, zwłaszcza dość krytycznego odniesienia się Kajetana Kraszewskiego zarówno do aspektów, jak i do efektów politycznej i środowiskowej (dotyczącej dworu) działalności pani na Kodniu, którą przedstawił on w swoich utworach, jest godne uznania.

Wskazane dotąd szczegółowo nowe ustalenia zawarte w rozważaniach przedstawionych w recenzowanej rozprawie oraz wielokierunkowe badania podjęte dla omówienia jej tematu poświadczają status tej pracy jako wyjątkowego osiągnięcia naukowo-badawczego.

Dysertacja doktorska mgr. Szymona Piotra Dąbrowskiego wnosi wiele nowych i znaczących ustaleń. Porządkuje i poszerza wiedzę o losach i doświadczeniach Elżbiety Sapieżyny, aktywnej postaci życia zbiorowości Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich – gwiazdy potępianej, a zarazem znaczącej i docenianej na tym firmamencie. Żeby obiektywnie rozpatrzeć „za” i „przeciw”, mając do dyspozycji czarno-biały schemat diametralnie różnych opinii o księżnie, należało dokonać szczegółowej analizy wiążących się z nią tekstów źródłowych o charakterze historycznym oraz historycznoliterackim i na tej podstawie badawczej przybliżyć i ocenić postrzeganie postaci księżny – zarówno w wieku XVIII, jak i w następnym stuleciu, gdy w literaturze i myśli politycznej nie gasło aż do ostatnich dekad tego stulecia zainteresowanie czasami panowania Stanisława Augusta. Autor dysertacji krok po kroku prezentuje zarówno to widzenie schematyczne, jak i to wyłaniające się z dotychczasowych opracowań (niejednokrotnie wymagających uzupełnień i korekt) oraz przeprowadzonej przez niego analizy źródeł, do których dotarł, podejmując poszukiwania w zbiorach polskich i zagranicznych (Lwów).

Rozprawa jest świadectwem sukcesu osiągniętego dzięki postawie dociekliwego, zdolnego doktoranta, jego trwałemu zaciekawieniu epoką oświecenia oraz dzięki opiece merytorycznej dwóch promoterek badających w swoich pracach naukowych szeroko traktowane osiemnastowieczne piśmiennictwo narodowe, związki tego piśmiennictwa z

wydarzeniami, okolicznościami krajowego życia społeczno-politycznego oraz kulturalno-obyczajowe warunki jego rozwoju.

Dysertacja ta w pełni zasługuje na upowszechnienie drukiem zawartych w niej wyników badań, które w sposób znaczący pomnażają wiedzę o postaci Elżbiety Sapieżyny, a jednocześnie o dziejach, kulturze i piśmiennictwie epoki oświecenia, szczególnie w zakresie takich kręgów tematycznych, jak: nieznane lub nie w pełni rozpoznane okoliczności i szczegóły wydarzeń, spraw politycznych oraz obyczajowych drugiej połowy XVIII wieku; aktywność, doświadczenia i rola kobiet w życiu publicznym oraz ich dokonania w pisarstwie; epistolografia elit i sztuka prowadzenia korespondencji w tym środowisku; literatura okazjonalna i okolicznościowo-polityczna, odnosząca się do osób znanych w przestrzeni publicznej; dziewiętnastowieczna proza historyczna dotycząca czasów stanisławowskich i osoby oraz otoczenia pani na Kodniu. Rozprawa stanowi zarazem imponujący efekt wieloletnich poszukiwań źródłowych, lektur oraz analiz źródeł historycznych i literackich przeprowadzonych przez jej autora.

W świetle osiągnięć naukowych dysertacji stwierdzam, że rozprawa doktorska magistra Szymona Piotra Dąbrowskiego, posiadająca wskazane powyżej walory poznawcze, spełnia ze sporym naddatkiem warunki określone w artykule 13. 1. ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym [...]. Recenzowana rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazuje wiedzę teoretyczną Kandydata w dyscyplinie: literaturoznawstwo (nauki humanistyczne) oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Barbara Wolska
Prof. dr hab. Barbara Wolska

Łódź, 14.02.2022